

Laki Ildikó

A magyarországi iparvárosok múltja és jelene

The Past and Present of Hungarian Industrial Towns

Összefoglalás

Tanulmányomban a volt szocialista iparvárosok rövid múltjával és jelenével foglalkozom. Bár igen eltérő utat jártak be a városok az 1950-es évektől kezdődően, azonban egy mindvégig azonos volt: az iparra épített városfejlesztésük. Amíg az 1950-es években a hazai települések jelentős hányadát a sorvadás, illetve a stagnálás jellemezte, addig a volt tizenegy szocialista iparváros rohamosan fejlődött. Többszörösére nőtt a településen élők száma, számos ipari beruházás mellett emelkedett a lakosság életszínvonala, iskolák, épületek, intézmények jöttek létre a helyben élő lakosság számára. Nem voltak történelmi gyökerei, ezeket az iparosítási politika teremtette meg. A figyelem és az erőforrások jelentős része néhány évtizedig ezekre a városokra összpontosult, mely a hagyományostól eltérő városszerkezetet és növekvő lakosságszámot eredményezett. A települések életében gyökeres változást a rendszerváltás időszaka hozott, melyet követően az ipari funkciók átalakulása mellett komoly társadalmi és presztízvesztést szenvedtek el. Összefoglalásom egy villanás kíván lenni a „mi lett és mi van veletek, volt szocialista iparvárosok” témájából.

Summary

A brief description is given of the past and present of a few Hungarian industrial towns. Although following their making in the 1950s, they developed in different ways, they shared the basic principle that development was solely industry-based. While in

DR. LAKI ILDIKÓ PhD, kutató, MTA TK Szociológiai Intézet
(b.laki.ildiko@gmail.com).

the 1950s most Hungarian settlements dwindled and shrivelled, or at best stagnated, these 11 communist industrial towns underwent rapid development. Their population increased and besides the numerous development projects the living standards also markedly improved: schools, homes, utilities were constructed. Although some of them had historical roots, their visible character was shaped by communist industrialization, which resulted in the development of non-traditional urban structures and rapidly rising populations. The final change hit them with the change of regime: industrial capacities suddenly disappeared and this was accompanied by serious social dislocation and loss of prestige.

BEVEZETÉS ÉS FOGALMI ÁTTEKINTÉS

A szocialista város a 20. századi urbanisztika egyik utolsó utópiája volt: eredetileg komplex programként az épített tér, az ideális (munkás)város kialakítását és ezzel egyidejűleg egy új társadalom létrehozását célozta. A sztálinista időszakban a szocialista város ideája dogmatikus tervezési előírások rendszerévé merevedett. A szocialista rendszer belső koherenciájának gyengülésével ez a tervezési kánon is felbomlott. Az 1970–1980-as évekre a szocialista város mint idea teljesen kiüresedett, s csak várostervezési szabványmegoldások laza halmazaként vegetált tovább.¹

A szocialista iparvárosok létrejöttében alapvető szerepet játszottak a második világháború utáni gazdasági-társadalmi és politikai folyamatok. Ez egyfelől függési viszonyt, másfelől új gazdasági, társadalmi és politikai életteret alakított ki, amely alapjaiban megváltoztatta Magyarország egyes szegmenseit. A városok elfogadott hazai kategorizálását elsőként Markos György fogalmazta meg *Magyarország gazdasági földrajza* című könyvében.² Hangsúlyozta, hogy egy-egy város jellegének meghatározásánál nemcsak az új, hanem a múltból örökölt funkciókat is figyelembe kell venni. A népesség számát, a történelmi fejlődés sajátosságait, a formai elemeket és a növekedés korábbi ütemét is mérlegelve, de a hangsúlyt a meglévő funkciókra helyezve négy fő típusba sorolta városainkat: igazgatási központok, forgalmi gócpontok, ipari városok és mezővárosok.³

A Markos-féle elképzelésben önálló alcsoportként jelenik meg az „új szocialista iparvárosok” csoportja – Ajka, Dunaújváros, Komló, Kazincbarcika, Oroszlány, Várpalota –, amely a szerző szerint a „népi demokrácia tervgazdaságának” terméke. Barta Györgyi úgy gondolja, a szocializmus idején felépített új városokat nem illeti meg a szocialista jelző, mert bár – mint új városok – lényeges társadalmi-gazdasági-építészeti-formai különbségeket mutattak a többi városhoz képest, semmiféle sajátos szocialista tartalommal nem ruházhatók fel.⁴

Węclawowicz – *A városok térbeni-társadalmi szerkezete Kelet-Közép-Európában* című 1992-ben írt tanulmányában – úgy fogalmaz, hogy nincs általánosan elfogadott definíció a „szocialista város” fogalmára vonatkozóan. Véleménye szerint Kelet-Európa egyetlen országában sem épült ki a szocializmus a maga klasszikus értelmében. A „szocialista vá-

rosra” megfogalmazott valamennyi definíció két alapvető hozzáállás és prekonceptió köré csoportosítható. Az első a terveket veszi figyelembe, és olyan elveket tartalmaz, amelyek szerint egy szocialista várost meg kell szervezni, létre kell hozni. A második megközelítés a háború utáni városfejlődés speciális tulajdonságait kutató analitikus elemzések széles választékára épül.⁵ A két definíció közös vonása, hogy a szocialista város fogalma erőteljesen összekapcsolódik az iparváros fogalmával. A régi, különösen a nagyméretű városok nem voltak könnyen átformálhatóak és adaptálhatóak az új ideológiai rendszer szerint, viszont az új iparvárosok a jövő szocialista várostípusaként szolgáltak.⁶

Merlin a *New Towns and European Spatial Development* című tanulmányában három típusát különbözteti meg az új városoknak. Az ő elképzelése szerint vannak az újonnan alapított fővárosok (Canberra, Brazíliaváros, Iszlámábád), az új ipari városok, amelyeknek döntő többsége a volt Szovjetunióban és a kelet-európai szocialista országokban (Lengyelország, Magyarország stb.) található, és néhány ún. vállalati alapítású város Észak-Kanadában és Franciaországban. A városok létrejöttét az urbanizálatlan térségek ipari fejlesztése indukálta, legtöbbször egyetlen nagyüzemből vagy ipari komplexumból nőttek ki. Valamint megkülönbözteti a városfejlesztési politikák keretében tervezett új városokat, amelyek leggyakrabban a túlnépesedett nagyvárosok tehermentesítésére és a városszerkezet átalakítására jöttek létre. Beluszky Pál a település típusaként értelmezi az ipari várost. Szintén három alcsoportot különböztet meg; így a „szocialista (ipar-)városok” köre: közéjük sorolva Dunaújvárost, Ajkát, Kazincbarcikát, Komlót, Tiszaújvárost, Várpalotát, Oroszlányt és Martfűt; az ún. ipari városok: Ózd, Paks, Nyergesújfalu, Simontornya és Téglás; valamint a lakófunkciójú ipari városok csoportja: Bonyhád, Mór, Dorog, Százhalombatta, Bátonyterenye, Tolna, Sajószentpéter és Lőrinci.⁷ Barta Györgyi *A szocialista városfogalom kétféle értelmezése* című tanulmányában a szocialista város mint komplex társadalmi-gazdasági képződmény jelenik meg, mely – a szerző szerint – megoldhatatlan dilemmát okoz a különböző szakmák képviselőinek.⁸ A gazdasági oldalt tekintve alapvető mutató, hogy a szocialista országok állami iparfejlesztésének meghatározó szereplője volt a nagyvállalat, ezáltal megkülönböztetett szereppel is bírt az adott településen, térségen belül. A város egyetlen nagyvállalata, valamint annak vezetése a hatalom „letéteményesévé” vált mind a városban, mind pedig a városvezetésben. A sajátos gazdasági szerkezet és városi adottságok, de leginkább az általános szocialista társadalmi keretek határozták meg a szocialista városok *társadalmának* sajátos struktúráját is. A szocialista városok társadalmában a különbségek nem jelentek meg, szegregációs jelenség nem alakult ki, a helyi társadalomban dominánsan a műszaki végzettségű (középszintű és szakmunkás) emberek jelentek meg, a humán értelmiség pedig szinte nem volt megtalálható az iparvárosok többségében. S végül az iparvárosi meghatározások körét zárja a gazdasági jellegű iparvárosi fogalom, melynek értelmében ipari településeknek tekinthetőek azok az iparvárosok, ahol a lakosság nagy részének az oda települt gyári munkahelyek adják a megélhetést.⁹ Magyarországon a nyugat-európai országokhoz képest megkésve bontakozott ki az iparosodásnak, a gyáripar kialakulásának a folyamata: ez lényegében csak a 19. század első felében vette kezdetét. A múlt század harmincas-egyvenes éveitől

kezdődően – a hazánkban megvalósított ipartelepítések során – meghatározó volt a politikai tényezők szerepe: az iparosítás az ország politikai és gazdasági függetlenségének kivívásáért folytatott küzdelem egyik eszköze volt.¹⁰

A felszabadulás előtti ipari fejlődést vizsgálva, átfogó értékelésként megállapítható: az ipar kialakult bázisai ellenére hazánk iparilag elmaradott ország volt. Az ország szocialista iparosítását 1950-ben a népgazdaság tervszerű fejlesztésének politikai célkitűzései juttatták kifejezésre; a terv az ország múltból örökölt elmaradottságának mielőbbi felszámolását és átfogó gazdasági fejlődését elősegíteni hivatott, gyors ütemű iparosítását írta elő.

A szocializmus első évtizedeiben a hangsúly a nehézipar fejlesztésére helyeződött, különösen a hazai nyersanyagok kitermelésével és feldolgozásával összefüggő ágazatok (bányászat, kohászat) kerültek előtérbe.¹¹

A „szocialista rendszer” gazdaságpolitikájának középpontjában a feszített ütemű gazdaságfejlesztés, ezen belül az iparosítás (elsősorban az alapanyag-termelés, az energia-, a nehéz- és hadiipar) állt. A „tűzzel-vassal” keresztülvitt iparosítás eredményeként az első ötéves terv éveiben (1951–1955) 130%-kal nőtt az ipari termelés, gyors foglalkoztatási átrendeződés indult meg. A kommunális beruházások köre a városokra jutott, ezen időszak alatt igen sok városi funkciójú intézményt telepítettek a városokba, nagyközségekbe.¹²

Magyarországon a szocialista társadalmi rend építésének elsőrendű feladatává vált a tervgazdálkodáson alapuló termelőerők területi elhelyezkedési aránytalanságának tudatos felszámolása. Új ipari létesítmények jöttek létre, új nagy teljesítményű szén- és olajhőerőművek létrehozására került sor, és megkezdődött a földgázkészlet hasznosítása. 1968-ra az ipari termelés több mint ötszörösére, a nemzeti jövedelem pedig több mint háromszorosára nőtt a második világháború előtti időszakhoz képest. Átalakult a népesség foglalkoztatási struktúrája, növekedett az ipari munkások száma, felszámolásra került az ország termelőerőinek elmaradottsága. A szocialista iparosítás 1947-től 1954-ig tartó időszakában megkezdődött az ország elhanyagolt vidékeinek iparosítási folyamata. Az erőteljes iparosítás nagymértékben növelte az energiahordozók iránti mennyiségi igényeket is, amely a gyenge minőségű szén- és lignitbányák olykor nem ésszerű bővítését, illetve újabb feltárását jelentette (ilyen városnak tekinthető Oroszlány, Komló, Ajka és Várpalota), az új olajtartalékokra pedig Százhalombattán épült új erőmű és finomító. Kiemelt szerepet kapott Kazincbarcika és Dunaújváros is, melyek közül az utóbbi település esetében a vas- és acélkohászatra létesített erőmű, az építőanyag-ipar és könnyűipar épült. A szocialista iparvárosok néhány területen jelentős eltérést mutatnak a hagyományos vagy egyéb iparvárosoktól. Erre mutatott rá Germuska Pál, aki öt jellegzetes eltérést fogalmazott meg a szocialista iparvárosok tekintetében.

Az *első* és talán legfontosabb ismérv – melyet Szelényi Iván elképzelései indukáltak –, hogy a szocialista városok a politika és a gazdaságpolitika által kiemelt települések, s így a redisztribúciós rendszer kedvezményezettjei. Ez a szerep egyfelől a városi jogállás kérdéskörében, másfelől a középtávú gazdasági tervek, illetve a terület- és településfejlesztési programok által garantált forrásokban, lehetőségekben érhető tetten.

A *második* jellegzetesség, hogy a szocialista városok létesítésének elsődleges célja az urbanizálatlan térségek ipari fejlesztése volt.¹³ Ez legtöbbször egy ipari ágazat nagyvállalatainak alapítását foglalta magában, melyek a helyi munkavállalók számára épültek és biztosították megélhetésüket.

A *harmadik* fő jellegzetesség, hogy a szocialista városokban az iparban foglalkoztatottak mindvégig túlsúlyban voltak, megközelítőleg 60% körüli arányban.¹⁴ A települések között csak ott történt jelentős változás, ahol az iparosítás minden történeti előzmény nélkül zajlott le. A dolgozatban vizsgált és ismertetett település esetében a foglalkoztatási szerkezet egyértelműen az ipar felé orientálódott, ennek megfelelően a lakosság 73,5%-a (1972) jelent meg ipari munkavállalóként. Az ipari tevékenység azonban nem elegendő a város iparvárossá válásában. E tevékenységrendszer mellett döntő szerepe van a tercier szektornak. Tímár Lajos elképzelései szerint a tagolt városi társadalomban egyfelől a diverzifikált funkciókhoz foglalkoztatási sokszínűség szükséges, másfelől a szolgáltató ágazatokban foglalkoztatottak segítik a városi funkciók kialakítását. Szerinte a szocialista városok „kvázi” városok, mivel éppen az a réteg hiányzik a helyi társadalmukból, amely a legfőbb alakítója és meghatározója a helyi társadalomnak.¹⁵

A *negyedik* fő jellegzetesség, hogy a szocialista városokban teljesen hiányoznak vagy igen jelentéktelenek a városi tradíciók.¹⁶ A szocialista városok hagyomány nélküliek, egyrésztől hiányzik a hagyományos polgárság és a társadalmi tagoltság, másrésztől az infrastruktúra és az intézményi háttér. A polgári értékrend kialakítására új város jellegéből adódóan sem kerülhetett sor. Különböző területekről érkező, különböző foglalkozással rendelkező lakosságot foglalt magában – elsősorban mezőgazdasági típusú tartalommal –, mely egészen más hagyományt épített be a saját és lokális értékrendjébe. Az új lakótelepek pedig nem minden esetben voltak alkalmasak arra, hogy a régi kapcsolati formákat megtartsák, működtessék, vagy akár újabb, szoros társadalmi kapcsolatok kiépítését, a társadalmi integráció kialakítását tegyék lehetővé. Ehhez társítható a városközpontok kialakításának hiányossága, a városrészek egymástól való függetlensége.

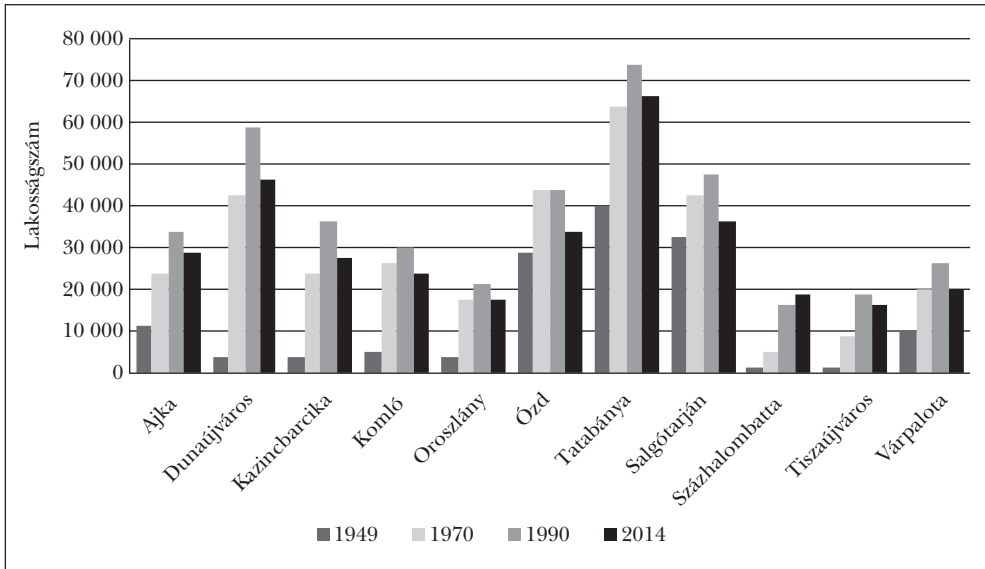
Az *ötödik* jellegzetesség, amely a szocialista iparvárosokat jellemezte igen hosszú időn keresztül, az a népességszám növekedése. A magyarországi szocialista városok népessége 1949 és 1990 között átlagosan hatszorosára növekedett, a vidéki városoké pedig 1,4-szeresére.¹⁷ A szocialista iparvárosok általános jellemzőinek összefoglalása és tudatosítása azonban továbbra sem adta meg a választ arra a kérdésre, vajon mitől lettek városok a szocialista iparvárosok? A szocializmus idején a város fejlődése és a települési rang megszerzése az Elnöki Tanács javaslatára történhetett meg. A városi rang viszont megkülönböztetést, kiemelt finanszírozást jelentett. Ez egyértelműen a városi és városodási folyamatokra volt kedvező hatással, a különböző településen belüli területegységek létrejöttére. Mindez az 1980-as évekre – köszönhetően a területfejlesztési koncepcióknak, valamint az átalakuló gazdasági helyzetnek – némileg átformálódott, megjelentek a jövedelmi alapú területi elhatárolódások, a státusoknak megfelelő életterek.

A VOLT IPARVÁROSOK RÖVID MÚLTJA ÉS JELENE¹⁸

„Az 1960-as évektől kibontakozó, egyre tudatosabb, tervszerűbb városépítés során szinte szükségszerűen jelentkező, nem mindig előre látott tendenciák felismeréséből adódóan is a korábbi szocialista város kategória fokozatosan új tartalommal töltődik fel, lassan megfogalmazódik az új, igazi szocialista várostípust jelentő igénykomplexum teljes köre, összeállnak azok a jogos elvárások, melyek alapján a szocialista város fogalma ma már mind elméletileg, mind gyakorlatilag részben mást, döntően többet jelent a korábbi értelmezésnél.”¹⁹ Az ötvenes években kialakult szóhasználatból az új iparvárosok közül elsősorban Dunaújvárost, Kazincbarcikát, Komlót, Oroszlányt, Várpalotát nevezték szocialista városnak, később kiterjesztve ezt az elnevezést Tiszaújvárosra (korábban Leninváros) és Százhalombattára is. A kapitalista társadalomtól örökölt városaink, városhálózatunk a felszabadulást követően, főként az ötvenes években még döntően a múlt társadalmi-gazdasági sajátosságait viselte magán, városaink szerkezete, funkciói még nem, vagy csak nagyon lassan formálódhattak az új társadalom igényeinek megfelelően. Így az újonnan épülő, a tervszerű városfejlesztés jegyeit magukon viselő városok azt a várostípust vetítették elének, mely megfelel majd a szocialista társadalom igényeinek.²⁰ Az ún. koalíciós években (1945–1948) is viharos gyorsaságú történések sora változtatta meg az ország társadalmát és gazdaságát. Ez mindenekelőtt a jogalkotásban, a tulajdonviszonyok megváltoztatása, a társadalmi struktúra átalakítása, a politikai-közalkalmazotti elit cseréje terén következett be.²¹

A kommunista hatalom Magyarországon is kiépítette a szovjet típusú gazdasági rendszert. 1950. január elsejével elindult az első ötéves terv, amelynek ideje alatt Magyarországot a vas és acél országává kívánták tenni, nem számolva az ország gazdaságföldrajzi adottságaival. Az első ötéves terv valójában egy nehéziparosítási terv volt, ahol a beruházási javak nagy részét a vastermelés, a szénbányászat és a hadiipar fejlesztésére koncentrálták.²² Az ezzel párhuzamosan kialakuló ipartelepítési elképzelések az ipar decentralizációjára törekedtek, előtérbe helyezve számos ipari góc kialakítását, különös tekintettel az iparban szegény városrészekre, a nagyvárosok, megyeszékhelyek, valamint a mezőgazdasági városok fejlesztésére.²³ Az 1950-es években a városépítés legfeltűnőbb akciója az ún. szocialista városok építése volt. E városok egy-egy ipari nagyberuházás munkaerő-szükségletét voltak hivatva biztosítani.²⁴ A nagyberuházások zöme a bányakincseket nyújtó középhegységek területén, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyétől (Ózd, Kazincbarcika, Miskolc) Budapesten át Veszprém megyéig (Várpalota, Ajka) húzódó energetikai, nehézipari tengely mentén történt.²⁵ A szocialista iparosítás során, különösen az első években az energiaipar fejlesztésére helyeződött a hangsúly. Ez a szénbányászat „felfuttatásával” volt lehetséges, ezáltal a bányászatban foglalkoztatottak számának nagyarányú emelkedése is megindult.

1. ábra: Lakónépesség a szocialista iparvárosokban 1949 és 2014 között

Forrás: Magyarország közigazgatási helynévkönyve. KSH, Budapest, 2014 alapján saját szerkesztés.²⁶

A „szocialista városok” építésének első hullámában kezdtek hozzá Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Oroslány, Ajka felépítéséhez. Ezekre a településekre, illetve az új olajtartályokra (Százhalombatta) erőművek épültek. Nagyarányú rekonstrukcióval bővült a vas- és acélkohászati bázis (Diósgyőr és Ózd), Oroslányban barnaszénbányászat és villamosenergia-termelést biztosító hőerőmű, Ajkán szénbányászat, timföldgyártás és energiatermelés, Várpalotán szén- és lignitbányászat, villamosenergia-termelés és alumíniumkohászat, Kazincbarcikán szénbányászat, villamosenergia-termelés és vegyipar, Tiszaújváros esetében villamosenergia-termelést adó hőerőmű és vegyipar, Dunaújvárosban pedig vas- és acélkohászatra létesített erőmű, építőanyag-ipar és könnyűipar települt be.²⁷ E települések a kor politikai elveinek megfelelő cél végrehajtását elősegítendő eszközként jöttek létre. A „kitalálók” az ipari múlton kívül – még ha voltak is – semmiféle történelmi gyökeret nem vettek figyelembe. Az új városok megjelenésük pillanatától a „modernség szinonimái” voltak.²⁸ A települések fejlesztések szerint is csoportosíthatóak. Ennek értelmében három osztály volt alkotható: az első iparvárosi csoportba Ajka, Tatabánya, Ózd, Várpalota tartozik, esetükben már egy korábban is működő ipari tevékenységet szélesítettek ki, ehhez a csoporthoz kapcsolható a bányászváros Komló is. A második csoportba azok a települések tartoztak, amelyek nem rendelkeztek ipartörténeti gyökerekkel, egy felsőbb politikai döntésre jöttek létre. Ilyennek volt tekinthető Dunaújváros, Paks, Tiszaújváros és Százhalombatta. Teljesen zöldmezős beruházként indult két kisebb község szomszédságában (melyeket később integráltak a településbe) Dunaújváros (Dunai Vasmű) és Tiszaújváros (Tiszai Vegyi Kombinát) építése. Hasonlóan a településhez kapcsolódóan, de azzal nem összeépülve zajlott az ipartelepítés Százhalombatta (Dunai Olajfinomító) esetében is, csak a másik két városhoz képest fá-

ziskéséssel, az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején. Az ipari létesítményekkel párhuzamosan megindult a lakóépületek, valamint a különböző intézményi, rekreációs és szolgáltatási egységek létrehozása is. A lakótelepet a korabeli politika a különböző társadalmi rétegek közötti egyenlőtlenségek csökkentésének eszközeként tekintette. Az iparvárosok kiépítésének egyik fontos szimbolikus lépése pedig a városi rangra emelés volt.²⁹ Az 1949 utáni első évtizedben a városi népesség növekedésének döntő hányada a fővároson és a megyeszékhelyeken túlmenően az iparvárosokban jelentkezett. Ebben az időszakban közel kétszeresére nőtt az új iparvárosok népessége, mely a hazai városi rangú települések – 1949-ben 61 település – népességének egyötödét tette ki.

1. táblázat: A települések várossá nyilvánításának és a korábbi településegyeségek összeolvadásának időpontja

Településnév (ábécésorrendben)	A várossá nyilvánítás időpontja	A települések létrejöttének alapja/i
Ajka	1959	1950 – Ajka = Ajka+Bódé 1959 – Ajka = Ajka+Tösokberénd 1977 – Ajka = Ajka+Ajkarendek+Bakonygyepes 1984 – Ajka = Ajka+Padragkút
Dunaújváros	1951	1961 – Dunaújváros (korábban Sztálinváros)
Kazincbarcika	1954	1947 – Kazincbarcika = Barcika+Sajókazinc 1954 – Kazincbarcika = Berente+Kazincbarcika 1999 – Berente – Kazincbarcikából kivált
Komló	1951	1954 – Komló = Kisbattyán+Komló+Mecsekfalu+Mecsek- jánosi 1958 – Komló = Komló+Mánfa 1992 – Mánfa – Komlóból kivált
Oroszlány	1954	
Ózd	1949	1940 – Ózd = Bolyok+Ózd+Sajóvárkony 1978 – Ózd = Center+Hódoscsépány+Ózd+Susa+Szent- simon+ Uraj 1999 Farkaslyuk – Ózdból kivált
Salgótarján	1922	1950 – Salgótarján = Baglyasalja+Salgótarján 1961 – Salgótarján = Salgótarján+Zagyvapálfalva 1973 – Salgótarján = Salgótarján+Zagyvaróna 1977 – Salgótarján = Salgótarján+Somoskő+Somoskőfalu 2006 – Somoskőújfalva – Salgótarjánból kivált
Százhalombatta	1970	
Tatabánya	1947	1902 – Községgé alakítás éve 1947 – Tatabánya = Alsógalla+Bánhida+Felsőgalla+Tatabánya
Tiszaújváros	1966	1995 – Tiszaújváros (korábban Leninváros)
Várpalota	1951	1951 – Várpalota = Inota+Várpalota 1997 – Pétfürdő – Várpalotából kivált

Forrás: Magyarország közigazgatási helynévkönyve. KSH, Budapest, 2014 alapján saját szerkesztés.

A rendszerváltozást követően a gazdaságban és a társadalomban lezajlott változások legalább annyira gyorsak és radikálisak voltak, mint a második világháborút követően. A szocializmusból piacgazdasággá történő átalakulást a magyar gazdaságtörténet legnagyobb mértékű ipari visszaesése kísérte, ennek következtében 1995 végén az ipar bruttó termelése még mindig csak háromnegyede volt a tíz évvel korábbihoz. A recesszió legnagyobb kárvallottjai a magyar szocialista nagyipar és bányászat egykori fellegvárai voltak: teljes iparágak szűntek meg, tűntek el szinte nyomtalanul.³⁰ Az 1989–1990-es fordulat eleve különböző helyzetben érte a tizenegy magyarországi szocialista iparvárost, mára pedig igen jelentős távolság választja el a prosperáló Tiszaújvárost, Tatabányát vagy Százhalombattát a stagnálás és a további hanyatlás határán egyensúlyozó Oroszlánytól, Ózdtól vagy Komlótól.³¹

A rendszerváltozás a magyar településhálózatot formáló új hatások esetében kettős jellegű. Egy része az elmúlt 50 év elmulasztott európai fejlődésének pótlását jelenti, más része az 1990-es években a fejlett országokban kifermülő új urbanizációs folyamatok egyidejű megjelenését.³²

A volt szocialista iparvárosok esetében sem történt ez másképp. Ezeknek az iparvárosoknak nem voltak történelmi gyökerei, a településeket az iparosítási politika teremtette meg őket. A figyelem és az erőforrások jelentős része néhány évtizedig ezekre a városokra összpontosult, mely a hagyományostól eltérő városszerkezetet és növekvő lakosságszámot eredményezett. A rendszerváltás után ezek a települések kerültek a legnagyobb hátrányba, szenvedték el a legnagyobb traumát.³³ A szocializmus erőltetett ipartelepítése hatalmasra növelte a vizsgált városok lakosságszámát, mely az 1990-es éveket követően folyamatosan csökkent mind a 11 település vonatkozásában. A csökkenés tendenciájában is van különbség: 1995-ig lassú, majd 2011-ig zuhanászerű csökkenés volt látható, jelenleg pedig inkább stagnálás jellemző. Mindezen té-

2. táblázat: Lakosságszám-változás 1980 és 2011 között

Településnév/Év	1980 (fő)	1990 (fő)	2001 (fő)	2011 (fő)
Ajka	32 652	33 832	31 805	28 106
Dunaújváros	60 736	59 028	55 309	48 484
Kazincbarcika	35 552	35 692	32 356	29 010
Komló	29 354	29 326	27 081	24 394
Oroszlány	20 613	20 982	20 280	18 446
Ózd	46 372	41 561	38 405	34 481
Salgótarján	49 603	47 822	44 964	37 262
Településnév/Év	1980 (fő)	1990 (fő)	2001 (fő)	2011 (fő)
Százhalombatta	14 292	16 573	16 602	17 952
Tatabánya	75 971	74 277	72 470	67 756
Tiszaújváros	18 677	18 685	17 207	16 500
Várpalota	22 325	21 646	21 779	20 756

Forrás: Népszámlálási adatok, 2001, 2011 alapján saját szerkesztés.³⁴

nyek két okkal magyarázhatóak: egyfelől a vándorlásokkal (munkahelyi lehetőségek szűkülése, életterek átalakulása), másfelől a népességszám negatív irányú változásával (költözések, születések csökkenő száma). A városok 1980 és 2011 közötti időszakra vonatkozó adatait tekintve összességében elmondható, hogy a volt 11 iparváros esetében csak Százhalombatta lakosságszáma emelkedett, a többi városé 10 és 20% közötti arányban csökkent. (2. táblázat)

A lakosság számának csökkenése mellett jelentősen változott a munkaerőpiacon jelen lévők számaránya is. A városok között e tekintetben sem mutatkozott eltérés. Annak ellenére, hogy a városok mindegyikébe betelepültek a különböző piaci szereplők, a városok korábbi – iparra épülő – pozícióikat csak bizonyos szinten voltak képesek megtartani (Dunaújváros – ISD Dunaferri, Tatabánya – Ipari Park, Ajka – Bakonyi Erőmű Zrt.). A foglalkoztatottság mellett megjelent a munkanélküliség „intézménye”, mely a volt iparvárosokban még súlyosabb méreteket öltött, mint más magyarországi településen. (Az ipar évtizedekig felvette azokat a képzetlen munkásokat is, akik a képzettség hiányában a rendszerváltást követően elsőként kerültek ki a foglalkoztatás szerkezetéből.) Az új városokban lakók domináns része fizikai munkás volt, akiknek végzettsége (amennyiben rendelkeztek szakképzettséggel) olyan jelleggel bírt, hogy munkahelyük elvesztése után nem vagy csak átképzéseket követően tudtak elhelyezkedni.

A szocialista iparvárosok jelenlegi helyzete leginkább az összevetés elvének megalkotása után csoportosított formában tehető meg. Így a volt iparvárosok körében három településcsoport különíthető el. Egyfelől megkülönböztethető a fejlett új városok csoportja, melybe Százhalombatta és Tiszaújváros tartozik (amennyiben Paks városát vizsgálnánk, akkor ez a város is ide lenne sorolható). Ez a két település a rendszerváltást követő időszakot sikeresen kezelte. Alkalmazkodtak a gazdasági-társadalmi változásokhoz, új innovatív gazdasági elemeket építettek be gazdaságukba, emelkedik az iskolázottsági és foglalkoztatottsági ráta, illetve a helyi lakosságszám aránya stagnál vagy növekszik.

A második statisztikai csoport a stagnálók csoportja. A válságot kezelték (szerkezetváltással – Tatabánya és/vagy állami segítséggel – Dunaújváros), népességüket többnyire – hullámszerűen – megtartották (ez Dunaújváros esetében nem igaz), a helyben élők iskolázottsága magasabb, mint az első csoportba tartozók esetében. Jelenleg kihívás számukra a további működésükhöz szükséges piac/tőke megszerzése és biztosítása hosszú távon. A statisztikai adatok alapján idesorolható Ajka, Dunaújváros, Oroszlány, Tatabánya és Várpalota.³⁵

A harmadik csoportba tartozik Kazincbarcika, Komló, Ózd és Salgótarján. Ezek a települések a szocializmus kiemelt településeiként voltak jelen városaink között. A korábbi vállalatok szinte egészében leépültek vagy megszűntek, illetve kis cégekké alakultak. A külföldi tőke a településeket elkerüli (25 éve!), az aktív, iskolázott munkaerő elköltözik, a helyi és térségi szintű kitörés lehetetlen.³⁶ A népességszám csökkenése mellett további problémát jelent az elszegényedés és az inaktív kisebbségi csoportok megjelenése. Mind a négy település esetében a korábbi városi funkciók erőteljesen sérülnek (oktatási, kulturális, foglalkoztatottsági területek).

ÖSSZEGLÉS HELYETT...

Minden település valamikor létrejön, „megszületik”, aztán növekedni kezd, stagnál, esetleg elhal vagy megújul, növekszik. Működéséhez a környezetből energiát és anyagokat használ fel, ezek átalakításával saját fogyasztására és piacra szánt termékeket állít elő, közben hulladékokat bocsát ki, kapcsolatba kerül más településekkel, és köztük – különösen az ellátás terén – bizonyos munkamegosztás alakul ki. A benne élő emberek helyi társadalmat alkotnak, miközben a település saját történelemmel, kultúrával és hagyományokkal rendelkezik – vagyis sajátosan komplex életjelenségeket produkál. Eközben a település műszaki létesítmények meghatározott rendszere, de nemcsak az, hanem élő organizmus is. Ezt az organizmust fenn kell tartani, és a kor követelményeinek megfelelően fejleszteni is kell.³⁷

JEGYZET

- ¹ Germuska Pál: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. 1956-os Intézet Közalapítvány, Budapest, 2004.
- ² Markos György: *Magyarország gazdasági földrajza*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1962.
- ³ Germuska, i. m.
- ⁴ Barta Györgyi: *A szocialista városfogalom kétféle értelmezése*. In: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv V. A 2009. november 18–19-én megrendezett *Szocialista városok? Városok Magyarországon és a Kárpát-medencében* c. konferencia előadásai. Szerk.: Á. Varga László, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2010, 11–34. o.
- ⁵ Grzegorz Węclawowicz: *A városok térbeni-társadalmi szerkezete Kelet-Közép-Európában*. Tér és Társadalom, 1992/3–4., 215–225. o.
- ⁶ Uo.
- ⁷ Beluszky Pál: *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2003.
- ⁸ Barta, i. m.
- ⁹ Térport fogalomtár, 2011. www.terport.hu/fogalomtar
- ¹⁰ Kőszegfalvi György: *A korszerű ipartelepítés alapjai*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- ¹¹ Kocsis Károly – Schweitzer Ferenc: *Magyarország térképeiben*. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2011.
- ¹² Uo.
- ¹³ Germuska, i. m.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Beluszky, i. m.
- ¹⁷ Germuska, i. m.
- ¹⁸ A fejezet elemzési tartalmába nem került be Paks városa. A városok kiválasztása Germuska Pál és Beluszky Pál munkái alapján történt.
- ¹⁹ Faluvégi Albert: *A szocialista iparvárosok kialakulása és fejlődése Magyarországon*. Területi Statisztika, 1973/5., 547–559. o.
- ²⁰ Uo.
- ²¹ Beluszky, i. m.
- ²² Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2002.
- ²³ Faluvégi, i. m.
- ²⁴ Beluszky, i. m.
- ²⁵ Enyedi György – Horváth György: *Táj, település, régió*. MTA TK – Kossuth Kiadó, Budapest, 2002.

- ²⁶ Magyarország közigazgatási helynévkönyve. KSH, Budapest, 2014. www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2014.pdf (Letöltés: 2015. január 6.)
- ²⁷ Dragonics Tamás et al.: *Városépítés Magyarországon a felszabadulás után*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- ²⁸ Germuska, i. m.
- ²⁹ Csizmady Adrienne: *Új városok – régi városok. Összehasonlító elemzés*. In: Csinált városok a XXI. század elején. Egy „új” városfejlődési út ígérete. Szerk.: Szirmai Viktória, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest 2013, 215–251. o.
- ³⁰ Germuska Pál: *Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban. Szerkezetváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 között*. In: Évkönyv. 10. 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete, Budapest, 2002, 391–417. o.
- ³¹ Germuska Pál: *A szocialista városok létrehozása. Terület- és településfejlesztés Magyarországon 1948 és 1953 között*. 2002. Forrás: www.terport.hu/webfm_send/523. (Letöltés: 2014. december 12.)
- ³² Enyedi-Horváth, i. m.
- ³³ Csizmady, i. m.
- ³⁴ *2011. évi népszámlálás – 3. Országos adat*. www.ksh.hu/nepszamlalas/teruleti_adatok_sb (Letöltés: 2015. január 6.)
- ³⁵ Szirmai Viktória: *Az „új” városfejlődési modell lehetőségei*. In: Csinált városok a XXI. század elején. Egy „új” városfejlődési út ígérete. Szerk.: Szirmai Viktória, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest 2013.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Meggyesi Tamás: *Településfejlesztés*. Egyetemi jegyzet a BMGE Építőmérnök szakos hallgatóinak. BM GE, Budapest, 2006. www.urbanisztika.bme.hu/segedlet/telepulesfejleszt-es-jegyzet.pdf (Letöltés: 2014. december 16.)